

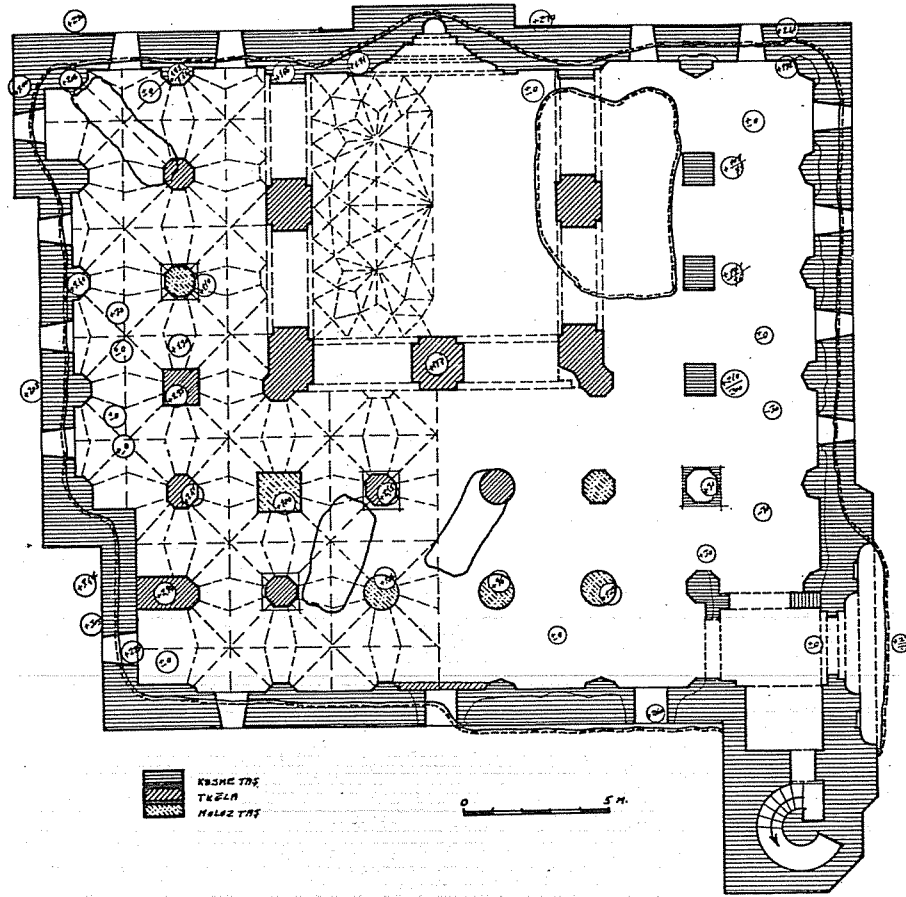
KAZISI TAMAMLANDIKTAN SONRA VAN ULU CAMİİ

Oktay ASLANAPA

Eski Van Ulu caminin kaleden görünüşü.

Temmuz 1970 de başlayan Van Ulu Camii kazısı 1971 Ağustosunda devam ederek 1972 yılı Haziran ayı sonlarında tamamlanarak duvarların iç tarafı boydan boya temizlenmiş ve payelerden kalan kısımlar da eksiksiz olarak meydana çıkarılmıştır (Res. 1-4). Bu çalışmalar sonunda Bachmann'ın 1911 de cami çok harap ve kısmen yıkılmış durumda iken çıkardığı plânın esası doğru olmakla beraber detaylarda bazı farklar olduğu anlaşılmıştır (plân 1). Yeniden çizilen bu plânda payelerin ve duvar yarım payelerinin durumu, şekli ve yapıldığı malzeme bakımından ayrı ayrı tesbit edilmiş olup makâlenin sonuna eklenen listede harfler ve numara sıralarına gö-

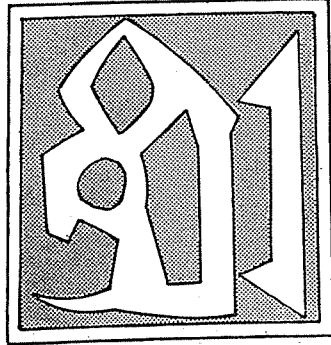
Plân 1 : Eski Van Ulu Camii Kazısı / Haziran 1972 Bachmann'ın Plânı (1912) üzerinde 1972 kazısının tamamlanmış durumu.

(Altıgen tuğla döşemeler zemine esas alınmıştır).

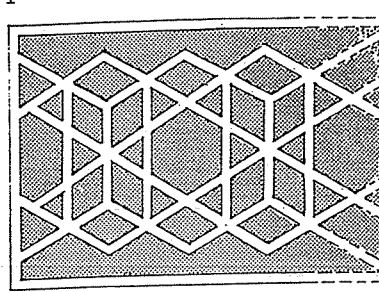
Çizenler : Yıldız Demirliz - Gönül Güreşsever.

re değişiklikler açıklanmıştır. Daha önce güney doğu köşesinde yıkılmış durumda yerinde bırakılan payeden başka mihrap kubbesinin kuzeyindeki bölgede iki paye daha yıkıldıkları yerde etrafı temizlenerek bırakılmıştır. Plân ve desenleri Bachmann'ın yayınladığı fotoğraflarla cami harap durumda iken çekilen eski fotoğraflarda açıkça belli olan büyük mihrap kubbesinin veya tonozunun batı duvarı yıkılmış halde 1971 Ağustos kazısında meydana çıkarılmış, fakat kesilip taşınması çabuk dağılan tuğla örgü ve kolayca bozulan ştuk süslemeler yüzünden imkânsız olduğundan bir kat kalın naylon, bir sıra tuğla üzerine toprakla örtülerek bırakılmıştı (Res. 5 a, b, c, d, e) 1972 Haziranında tekrar açılınca, aradan geçen şiddetli kış yüzünden epeyce zarar gördüğü anlaşıldı (Res. 6 a, b).

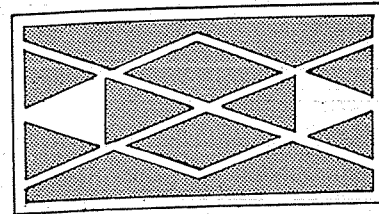
Eski fotoğraflara uygun olarak bu duvar en üstte tuğla kesme iri harflerle örgülü küfi kitabe arasında bitki motifleriyle renkli stük süslemeler (2.78 x 0.80 m.), onun altında 6,5 cm. eninde tuğla şerit ve stuktan yüksek kabartma süslü kitabe, aradaki boşluklarda hafif kabarık bitki süslemeler (5 x 30 cm.) ile 4,5 cm. stük şerit ve en altta derzli tuğla duvar örgüsü üzerine stuktan küfi yazı il meydana gelen alttan yarım dairelerle bağlı üç dilimli yonca kemerler ortasında kabara göbekler (çapı 30 cm.) olup harfler arasında hafif kabarık bitki süslemeler vardır. Süslemelerde bordür genişliği 20 cm., kemerler arasındaki en geniş kısım 1.50 m. dir. Bu üç dilimli kemer süslemeler Kazvin Mescidi Cumasında tuğla üzerinde ve Gazne'de Sultan Mesut III. un kazılarla meydana çıkarılan sarayında mermer olarak görülen eski bir geleneğe bağlanmaktadır (Res. 7). Ayrıca Kazvin'de diğer bir Büyük Selçuklu eseri olan Mescid-i Haydariye'de firuze ve mor çini olarak görülen kadem veya damla motifleri arasında daire veya yıldız şeklinde sıralanan kompozisyon, burada yalnız dairelerle ve stük friz olarak tekrarlandığı parçalar bulunmuştur. Bununla beraber kazının tamamlanmasından sonra Van Ulu Camiinin ondördüncü yüzyıl sonundan bir Karakoyunlu yapısı olduğu görüşü kuvvet kazanmıştır. Karakoyunlulardan Kara Yusuf'un 1389-1400 yılları arasında Timur'dan önceki saltanat yılları camii yapıldığı devir olmalıdır. Payelerin çeşitli şekilleri ve değişik malzemesi, düşük kaliteli bir harçla çok dayanıksız ve çabuk yıkılmaya müsait tekniği, çok renkli, zengin tuğla ve stük süslemelerine rağmen camii Timur gelmeden önce ve çok acele yapıp tamamlandığını göstermektedir. (Res. 8-9). Dayanaksızlığı ve çabuk harap olması bakımından Timur'un Semerkand Bibi Hatun Camii gibi bazı yapılarının akibetiyle benzerlik vardır. Derin rölyef halinde palmet ve rûmî ve kıvrık dallar, renkli kabartmalardan meydana gelen stük süslemeler, evvelce de işaret edildiği gibi Sultaniye'de Olcayto Hudabende'-

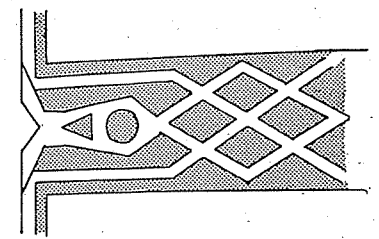
1

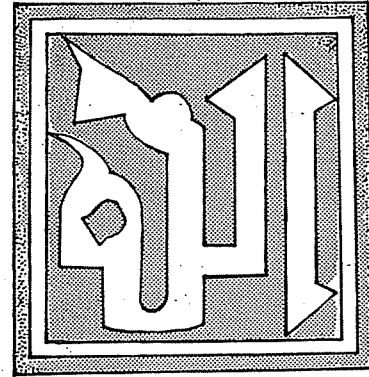
3

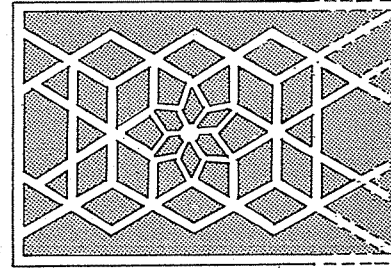
5

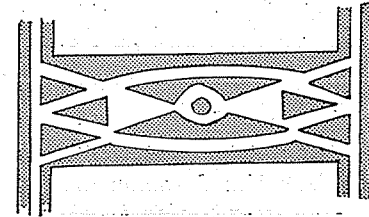
7

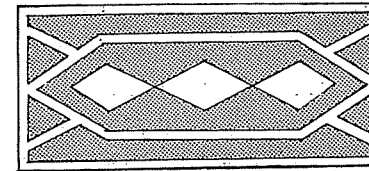
2

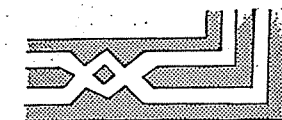
4

6

8

9

Desen A : Çeşitli derz örnekleri.

nin ondördüncü yüzyıl başından kalan türbesinde üst galerideki süslemelere bağlanmaktadır (Res. 10).

Tuğla örgülü duvarda on ayrı çeşit derz tesbit edilmiştir (Res. 11, Desen A. 1-9) Kare ve dikdörtgen biçiminde Allah yazılı, örgü ve geçme örgü içine çiçek dekorlu çapraz çizgili geometrik olarak çok değişik derzler vardır. Allah yazılı olanlar (Desen A. 1-2) İsfahan Estercan Mescidi Camii (710/1310) ile Yezd Mescidi Camii (724/1324)ndeki, çapraz çizgili olanlar Desen A. 3) Natanz Şeyh Abdüssamed-i İsfahanî türbesiyle (707/1307) Olcayto Hudabende türbesindeki (1304-1313) derzlere benzemektedir ki, hepsi ondördüncü yüzyıl başlarından kalmadır. Tuğla ve stuk olarak geometrik süslemeler bakımından da cami çok zengin çeşitler gösteriyor. Mihrap alınlığı köşe dolgusu olarak daha ilk yılda ele geçirilen ve sekizgenlerin kesişmesinden meydana gelen geometrik tuğla süsleme ştuk parçalar halinde diğer kısımlarda bulunmuştur.

Fakat mihrap kubbesinin önündeki tonozda altıgenlerin bir üstten bir alttan geçerek birbirine kesmesinden doğan tuğla süslemeler değişik bir geometrik örnek olarak ilk defa burada görülmüştür. (Res. 12, Desen B, C.) Onbirinci yüzyılda Karağan kümbetlerinden başlayarak Türk sanatında devamlı olarak geliştirilen bu geometrik süslemeler, Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı devrinin çeşitli devrinin çeşitli sanat kollarında sık sık göze çarpmaktadır. Fakat bunun tam benzeri Erzurum Çifte Minareli Medrese avlusunun köşe sütununda taş üzerine işlenmiş olarak görülür (Res. 12 b).

Mihrap kubbesinin önündeki tonozda kolları uzatılmış ve birbirine bağlanmış gamalı haçların meydana getirdiği diğer geometrik tuğla süslemeli parçalarda örnek yine ilk defa Van Ulu camii'nde görülen değişik bir kompozisyondur (Res. 13, Desen D). Yine tuğladan kesme beşgenlerin dörder dörder birbirine bağlanmasından doğan yıldız haç örneği Samerra'ya kadar uzanan ve onbirinci yüzyıldan başlayarak Türk sanatında çok kullanılan geometrik kompozisyonun değişik bir gelişmesi olarak dikkati çeker (Res. 14, Desen E). Mihrap kubbesine bitişik ön taraftaki tonozda daire madalyondan kalma 0.87 x 0.59 m. boyutlu büyük bir parçada altıgenin her kenarından çıkan iki kol, ortada yıldız etrafında geometrik bir kompozisyon halinde gelişmektedir (Res. 15, Desen F).

Tuğladan kesme geometrik süslemelerin hepsinde gözler ve boşluklar renkli stuk süslemelerle doldurulmuştur. Bunlardan çoğu dökülmüş, bazıları bozulmuş halde yerinde kalmıştır.

Mihrap önu kubbeli mekâna ait daire biçiminde (0.69 x 0.69 m.) büyük madalyon, tuğladan kesme küfi harflerden yüksek kabartma geometrik bir kompozisyon meydana getirmektedir (Res. 16). Kırılmış olan bu madalyonun ancak beş parçası çıkarılabılmış, eksik kısımları Dr. Yıldız Demiriz tarafından tamamlanarak orijinal şekliyle çizilmiştir (Desen G).

Bunlar dışında kazıda en bol sayıda elde edilen büyük boyda önemli parçalar, kubbeli mekânı mihrap üst kenarından başlayarak çeviren tuğladan kesme harflerle yazılmış örgülü küfi kitabe kuşağındandır. Bunun boşlukları düz satırlı kabartma halinde ştukdan kıvrıkdal, şekayık, rûmî, ve palmetlerle süslenmiş, zemin de yer yer sarı ve mavi renkte boyanmıştır (Res. 17).

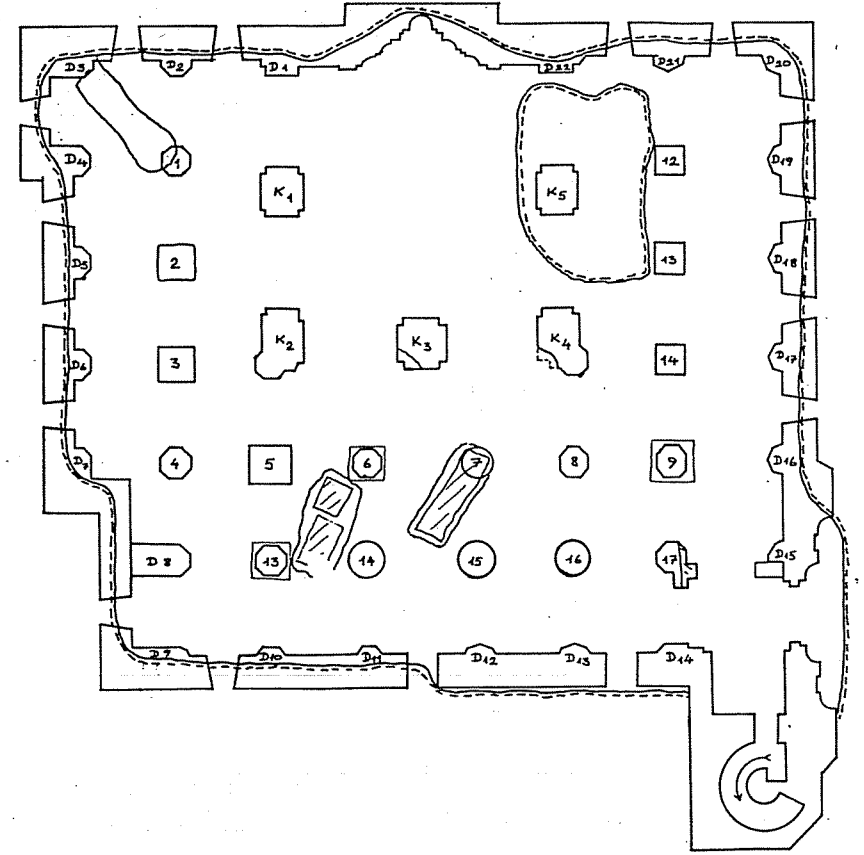
İç içe daireler arasında palmet, rûmî ve diğer bitki motifleriyle süslenmiş büyük parçalar sayı bakımından ikinci sırayı alır. Sülüs kitabeler hemen hep ştuk kabartma olarak yazılmış, harflerin arası bunlarda da damarlı rûmîler, palmetler ve kıvrık dallarla süslenmiştir (Res. 18).

Taşınması kabil olan parçalar envantere alınarak Van Müzesinin yeni binasına götürülüp teslim edilmiştir. Orada iyi bir şekilde korunup teşhir edilmesi dileğimizdir. Dağılmadan, parçalanmadan götürülmesi imkânsız büyük kısımlar kazı yerinde bırakılmış olup, kazı yeri ile birlikte emniyet altına alınması gerekmektedir. Türk sanatına olduğu gibi, Van'ın tarihî ve turistik varlığına da büyük bir armağan olan bu eserin korunması ve bakımı her türlü fedakârlığa değer.

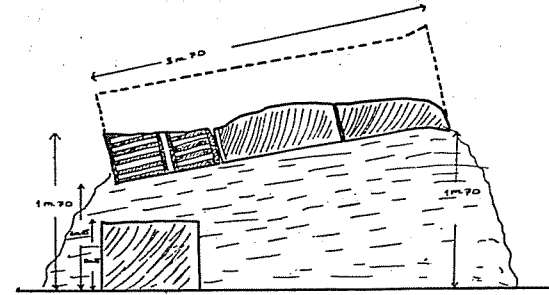
KAZI SONUCU TESBİT EDİLEN PAYELERİN ESAS DURUMU :

(Pâyelerin durumu ve numaraları Plân 2 de belirtilmiştir)

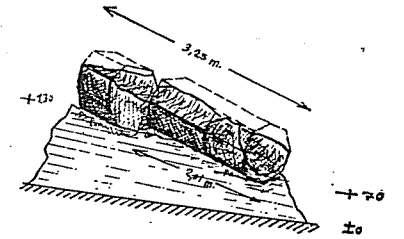
- D 1 — Plândaki gibi. Duvarla birlikte aynı malzemeden.
(duvar payesi) Altı kesme taş, üstü tuğla.
D 2 — Ölçüleri; 24-48-50-44-24 olup, malzeme D1 gibi.
D 3 — Plândaki gibi. Malzeme aynı.
D 4 — » » » »
D 5 — » » » »
D 6 — » » » »
D 7 — » » » »
D 8 — Plândaki gibi. Ancak malzeme tuğla, teknik; duvarın üst kısmı gibi.

Plân 2 : Payelerin durumunu gösteren kroki.

Plân 2a : Silindirik payenin durumu.

Plân 2b : Sekizgen payenin durumu.

- D 9 — Plândaki gibi. Malzeme D-1 gibi aynı.
- D 10 — » » » »
- D 11 — Plândaki gibi. Ancak duvar işçiliği farklı. Taş duvar daha alçak. Diğerlerinden daha aşağı seviyede tuğla duvar başlamış.
- D 11 ile D 12 arası (duvar payelerinin arası) sonradan örülerek duvar paye çıkıntıları kapatılmış. Örgü tuğladandır. Ancak üst kısmı mevcut değildir. Sonradan açılmış kapı eşiği olabilir.
- D 12 — Tamamen yıkık. Taş temeli plândaki gibi.
- D 12 ile D 13 arası — Sadece temel taş olup üst kısım tuğladır.
- D 13 — Plândaki gibi, dört yüzlü. Sadece temeli taş üstü tuğla örgülü.
- D 14 — Plândaki gibi. Taş örgü yüksekliği esas duvar yüksekliği kadar. (Mihrap ve yan duvar yüksekliği kadar).
- D 15 — Bu payenin mevcut kısmı D 12-13-16-17 tipi payelerin yarısı gibi.
- D 16 — Plândaki gibi. Tamamen taş.
- D 17 — » » » »
- D 18 — » » » »
- D 19 — » » » »
- D 20 — » » » »
- D 21 — » » » »
- D 22 — » » » »
- K 1 (Kubbe Payesi) — Plândaki gibi. Sadece tuğla temeli mevcut.
- K 2 — Plândaki gibi. Tamamen tuğla. Zeminden 240 cm. yüksekte, temeli taş.
- K 3 — Plândaki gibi. Sadece kare plânlı temeli mevcut. Üst kısmının plândaki gibi olduğunu gösteren izler var. Temelin Kuzey-doğu köşesi bulunamadı.
- K 4 — Plândaki gibi. Taş temeli ile 40 cm. kadar tuğla kısım mevcut.
- K 5 — Tonoz yıkıntısı altında bırakıldı.

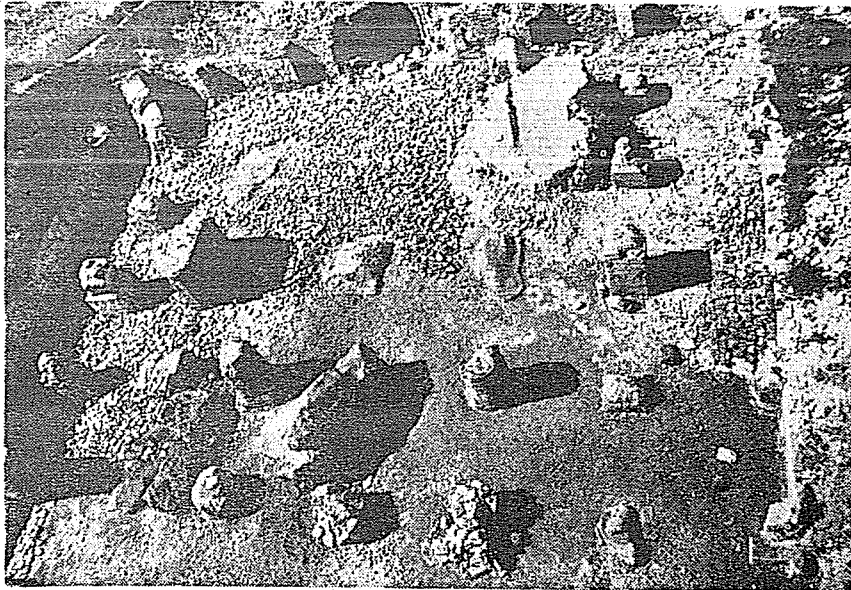
Tonoz taşıyıcı diğer payeler :

- 1 — Sekizgen tuğla, kaidesi yıkık payenin altında.
- 2 — Plândaki dış kontura uygun olarak tamamen yassı-moloz taşlardan kaba işçilikle yapılmış. 1.10 cm. yüksekliğe kadar mevcut.
- 3 — 1.35 x 1.35 cm. kare. Plâna uygun değil. Taş kaide üzerine yine tuğla ve kare. Kaide yüksekliği 160 cm. kadar.

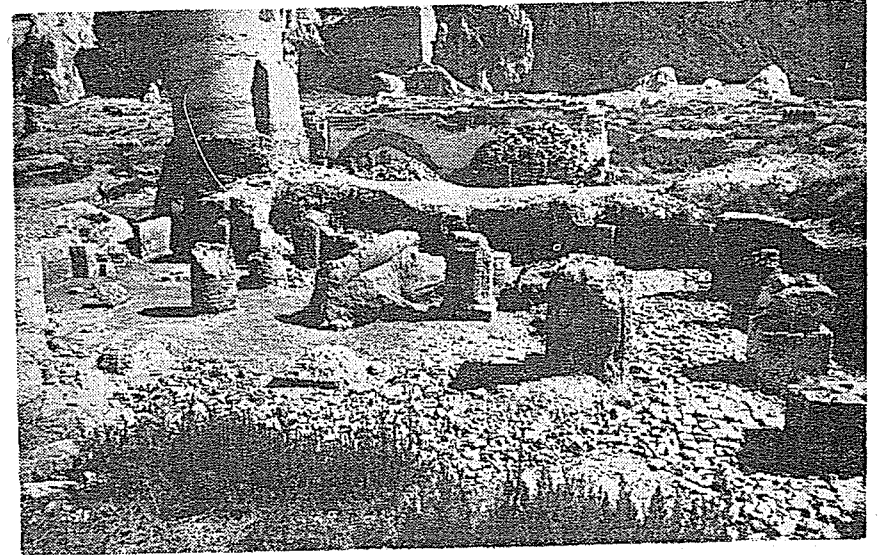
- 4 — Sekizgen plânlı. 50 cm. kadar taş kaide üzerine tuğla. Mevcut kısım yüksekliği 2.35 cm.
- 5 — 1.60 x 1.60 cm. kare. (Plânda sekizgen gösterilmiş). Kaba taş işçiliği. yük: 100 cm. kadar.
- 6 — Kare taş kaide üzerine sekizgen tuğla örgü. Total yük : 2.15 cm. kaide : 40 cm.
- 7 — Yuvarlak taş kaide üzerine yuvarlak tuğla örgülü. Üst kısmı 14 No. lu paye üzerine yıkılmış olup bir ucu kendi kaidesi üzerine oturmaktadır.
- 8 — Son gün meydana çıkarıldı. Yuvarlaktır. Kaba taş işçiliği. Çapı : 115 cm. Mevcut yüksekliği : 220 cm.
- 9 — Sadece 106 cm. ebadlı kare kesme taş kaidesi kalmıştır.
- 10 — Plândakinden farklı. Muntazam kesme taştan. Yük : 210 cm. 110 x 110 cm. kare paye.
- 11 — Plândakinden farklı. 10 no.lu paye gibi. Kare, 100 cm. kadar kaide. Yük. 60 cm. kadar. Sadece ortasının moloz kısmı mevcut.
- 12 — 11 no.lu paye gibi, kare. Kesme taş yük. 75 cm. 30 cm. kadar moloz orta kısım mevcut.
- 13 — Sekizgen. Tuğla payenin sadece taş kaidesi yerinde. Yıkılmış olan tuğla payenin bir kısmı iki parça halinde. 5-6-13-14 no.lu payelerin meydana getirdiği dörtgenin içinde mevcut.
- 14 — Plândakinden farklı. Daire. Çapı : 118 cm. düzensiz yassı moloz taşlardan örülmüş. Mevcut yükseklik 100 cm. kadar.
- 15 — 14 no.lu paye gibi olmakla beraber çok daha yıkık durumda. 100 cm. yüksekliğe kadar kısmen mevcut. Çapı takriben 130 cm. dir.
- 16 — 14 no.lu paye gibi. Yüksekliği takriben 125 cm.dir.
- 17 — Aslında plândaki gibi olduğu anlaşılacakla beraber ancak temelin bir kısmı mevcuttur.

Resim 1. Kazı tamamlandıktan sonra caminin durumu (Minarenden görünüşü).

Resim 2. Kazı tamamlandıktan sonra caminin durumu (Minarenden görünüşü).

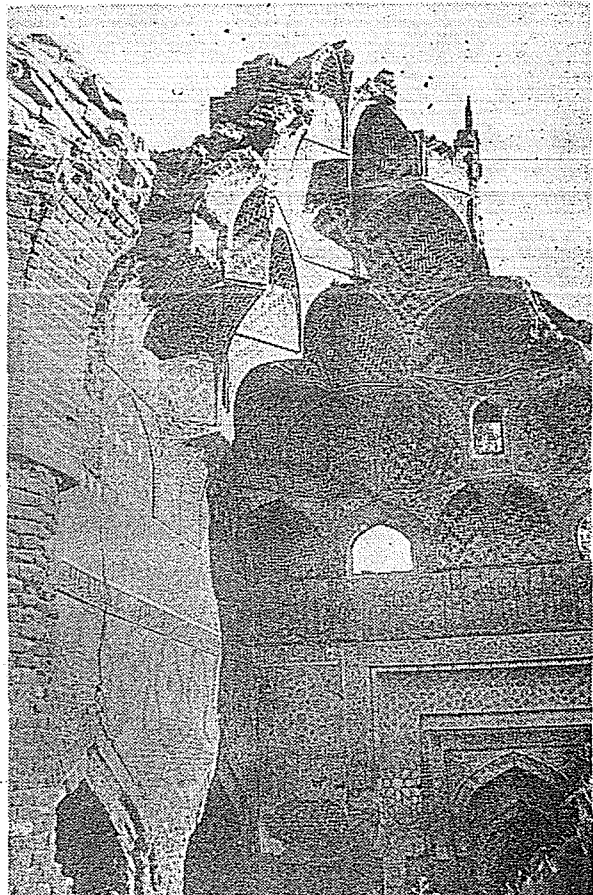
Resim 3. Kazı tamamlandıktan sonra caminin durumu. Mihraptan kuzeye doğru.

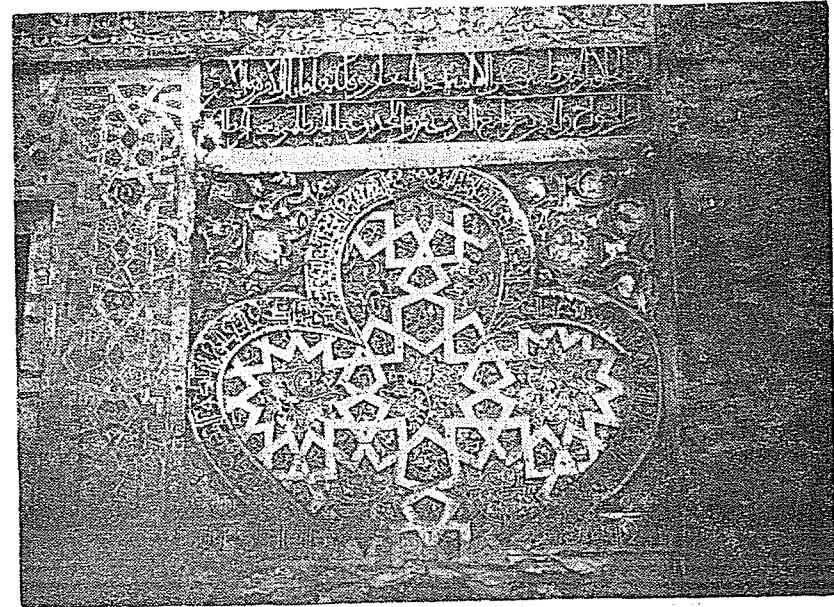
Resim 4. Yıkık silindirik payenin durumu.

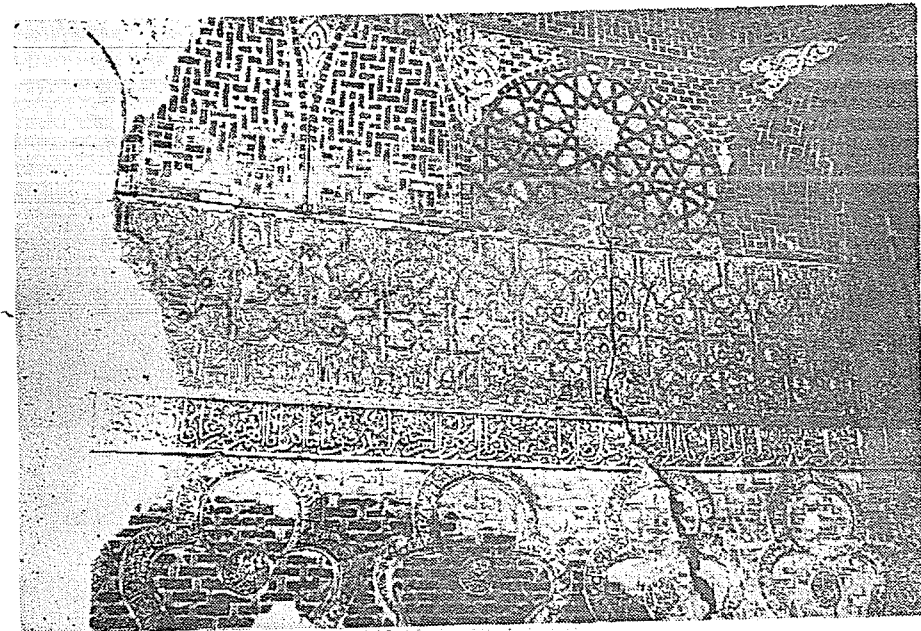
Resim 5a. Camiin Güney-doğu kögesinin 1910 yıllarındaki durumu. (Bachmann'dan)

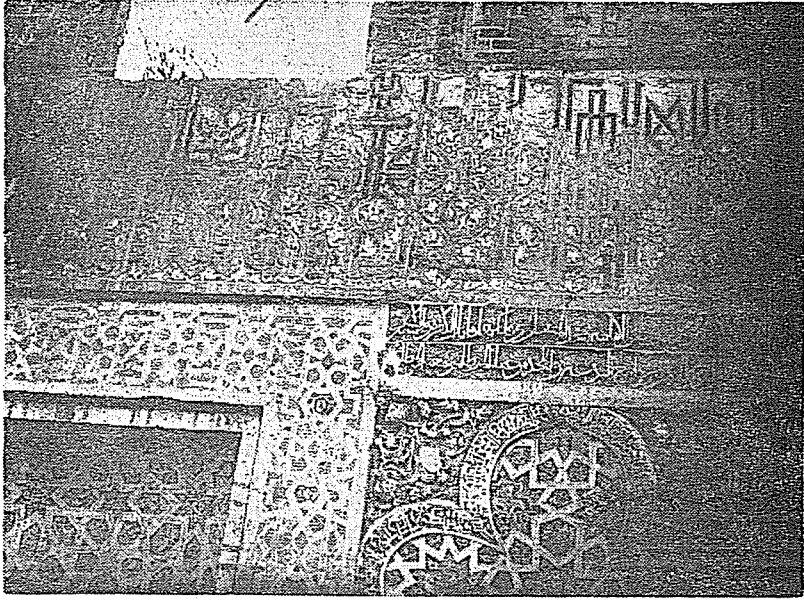
Resim 5b. Güney-Batı kögenin bir başka görünüşü. (Bachmann'dan)

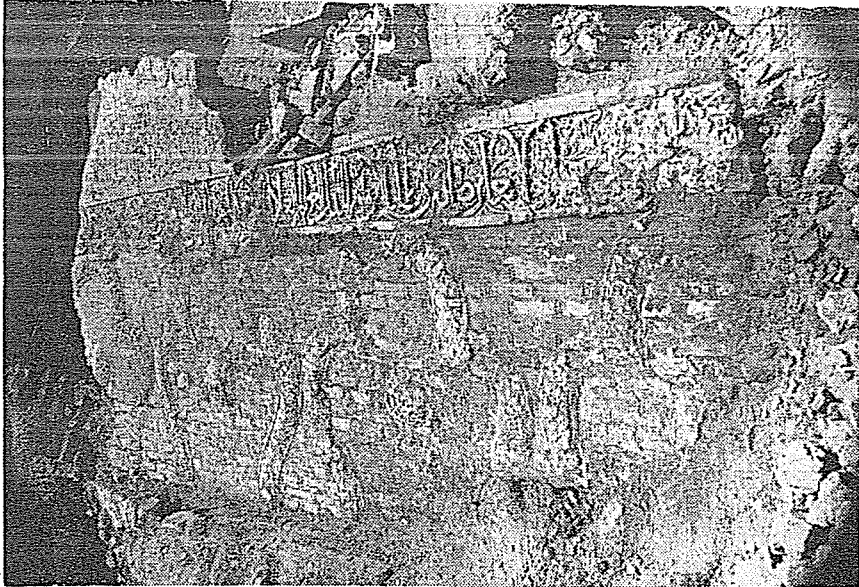
Resim 5d. Mihrap öntü bölümünün batı duvarının yıkılmazdan önceki durumu. (Eski bir fotoğraftan)

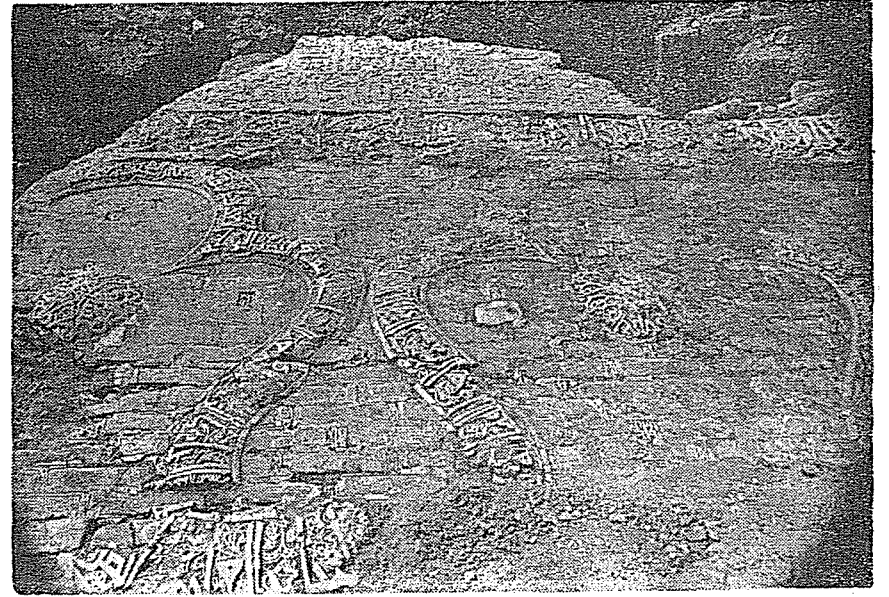
Resim 5c. Mihrap duvarının batı bölümünün yıkılmazdan önceki durumu.

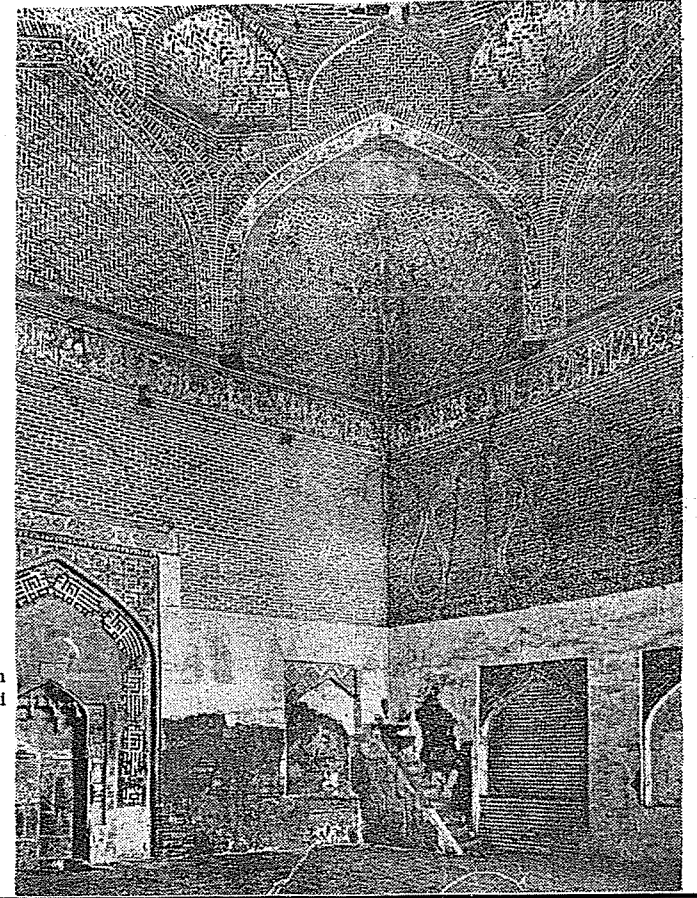
Resim 5e. Mihrabın yukarıdaki yazı frizini gösteren bir detay,
(Eski bir fotoğraftan)

Resim 6a. Mihrap duvarının veya tonozunun batı kısmının kazıdan
sonraki durumu (1971)

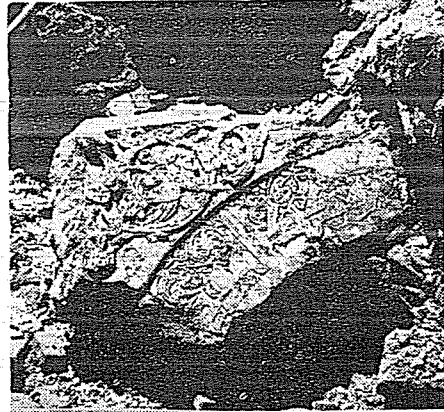
Resim 6b. Aynı duvarın 1972 deki durumu.

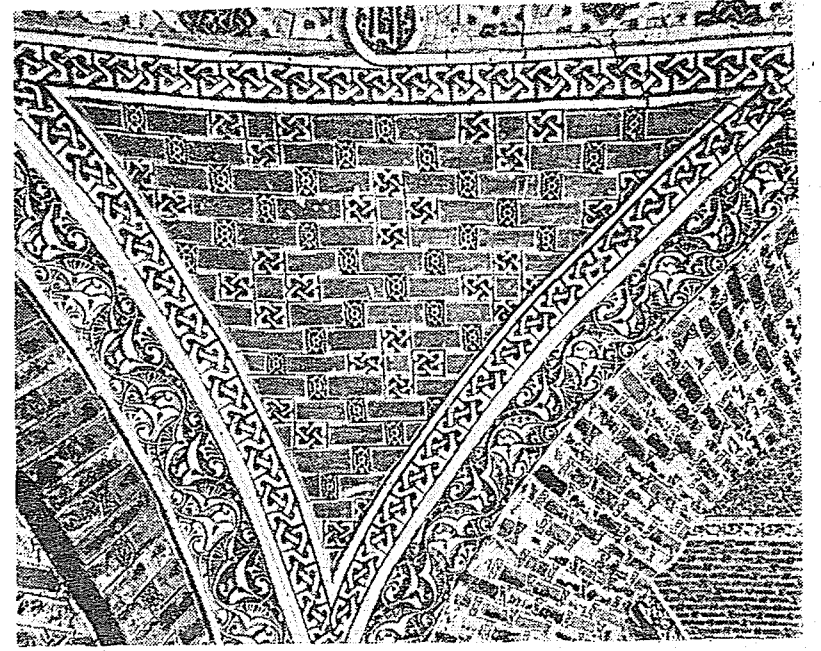
Resim 7. Kazvin
Mescidi Cumasındaki
tuğla süslemeler.

Resim 8. Van Ulu Camiinden tuğla ve stuk süsleme parçaları.

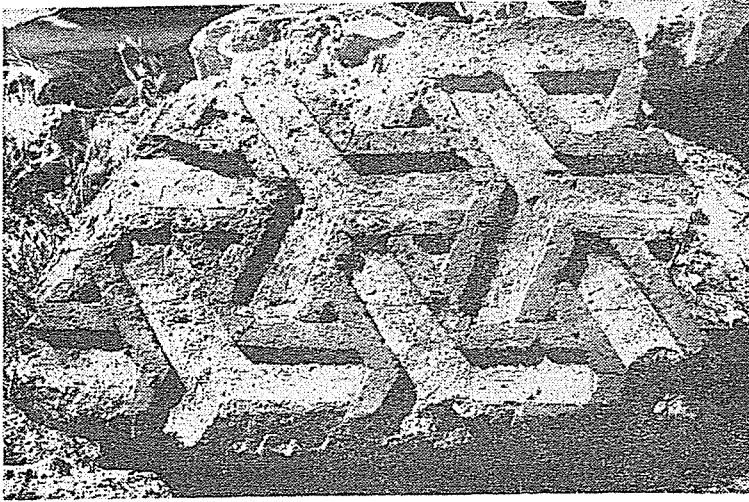
Resim 9. Van Ulu Camiinden bir kemer süslemesi.

Resim 10. Sultaniye'de Olcayto Hudabende türbesi üst galeri süslemelerinden detay.

Resim 11. Van Ulu Camiinde kullanılan derzlerden örnekler.

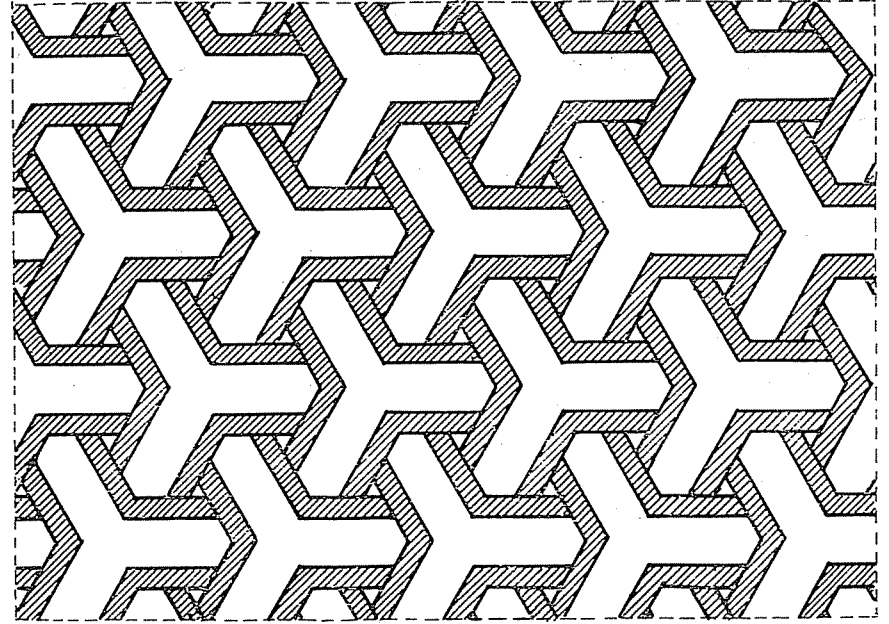
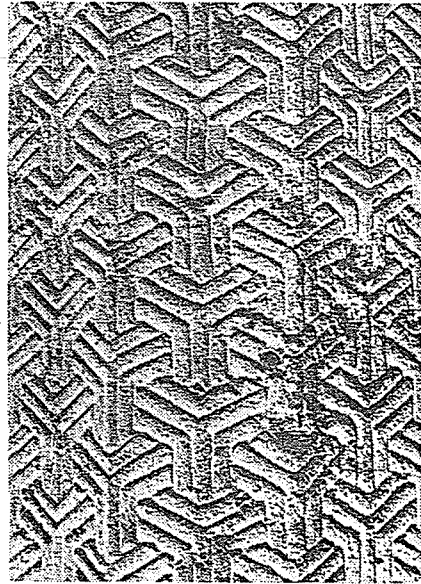

Resim 12. Altgenlerin meydana getirdiği tuğla süsleme.

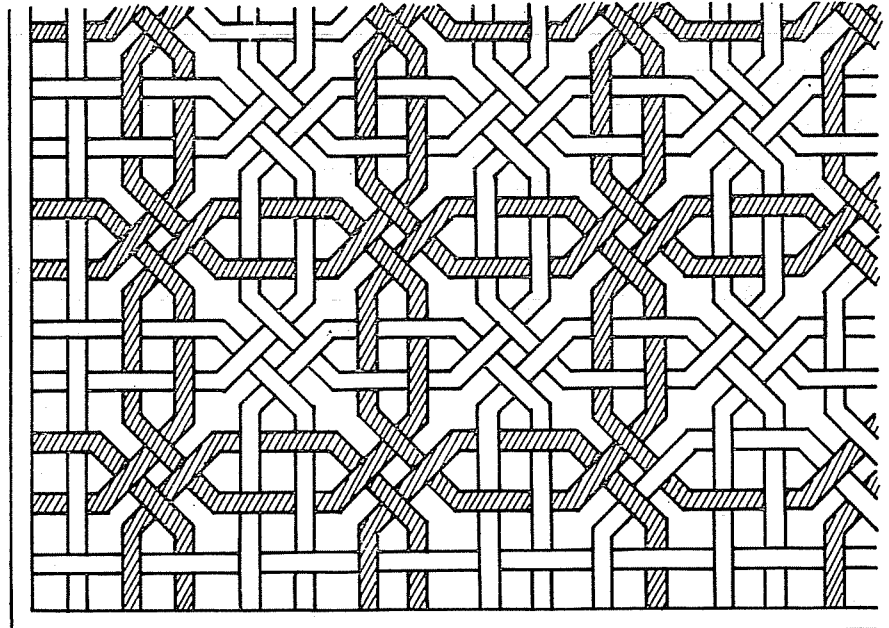

Resim 12a. Aynı parçanın kazı sırasındaki durumu.

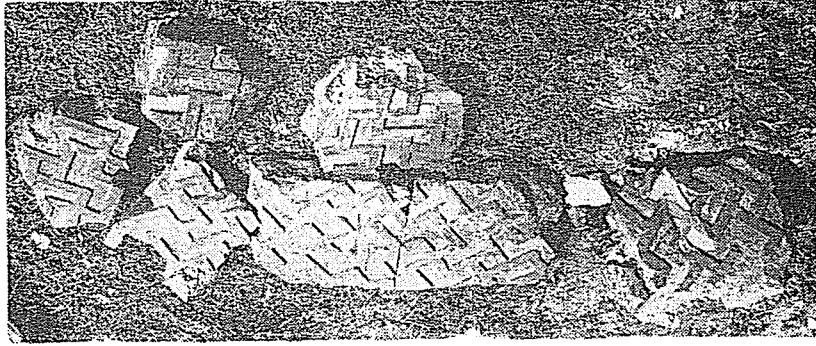
Resim 12b. Erzurum, Çifte Minareli Medrese avlusundan köşe sütunu.

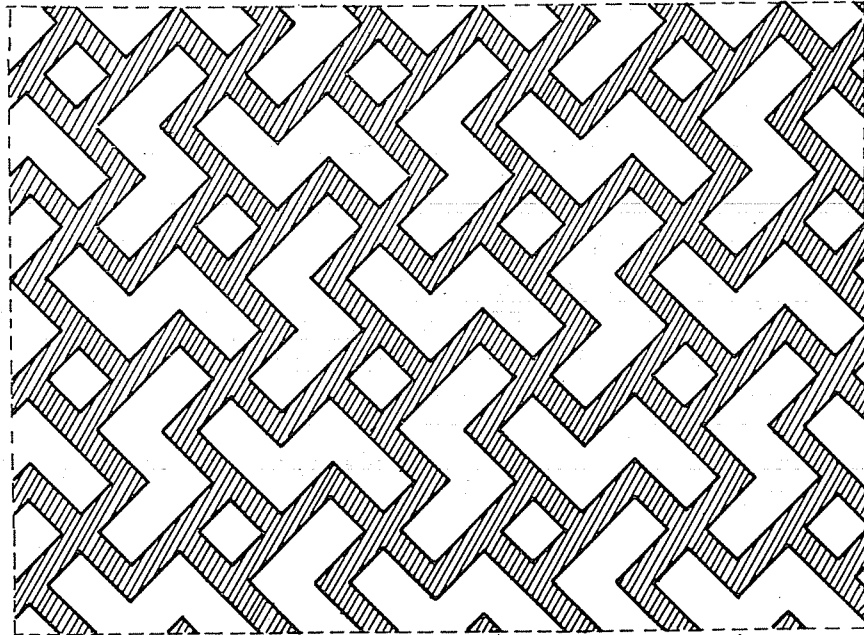
Desen B: Resim 12 deki tuğla süslemenin tamamlanmış şekli.

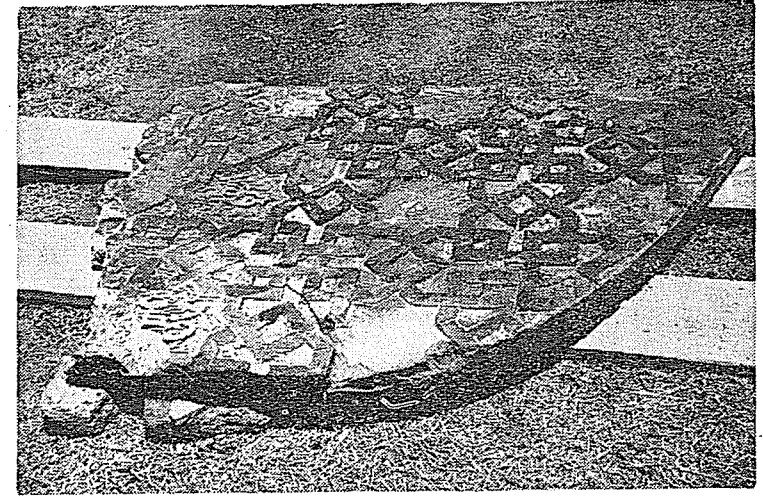
Desen C: Sekizgenlerin iççe geçmesinden meydana gelen tuğla süslemenin tamamlanmış şekli.

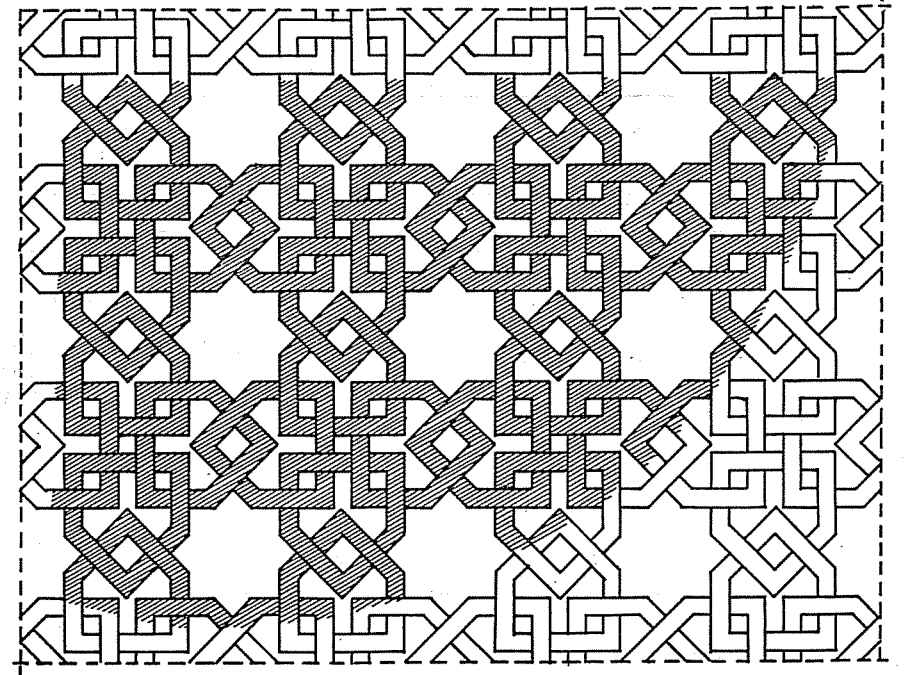
Resim 13. Gamalı haçlardan meydana gelen geometrik süsleme parçaları.

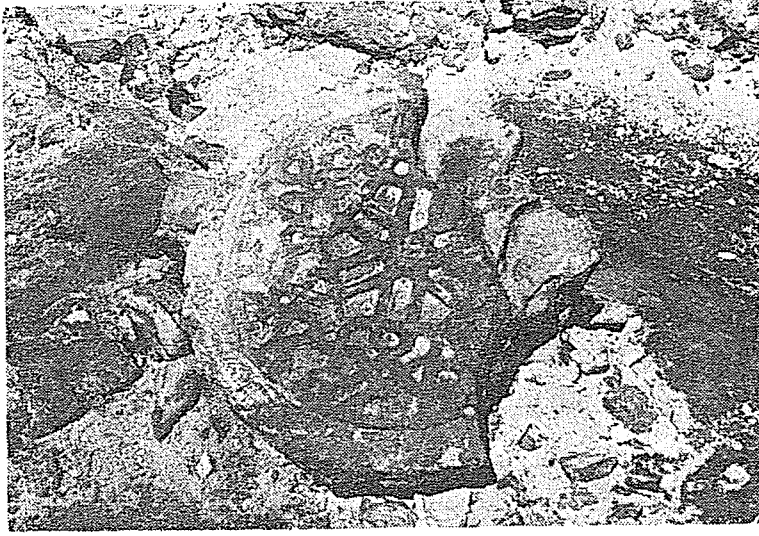
Desen D: Resim 13 deki tuğla süslemenin tamamlanmış şekli.

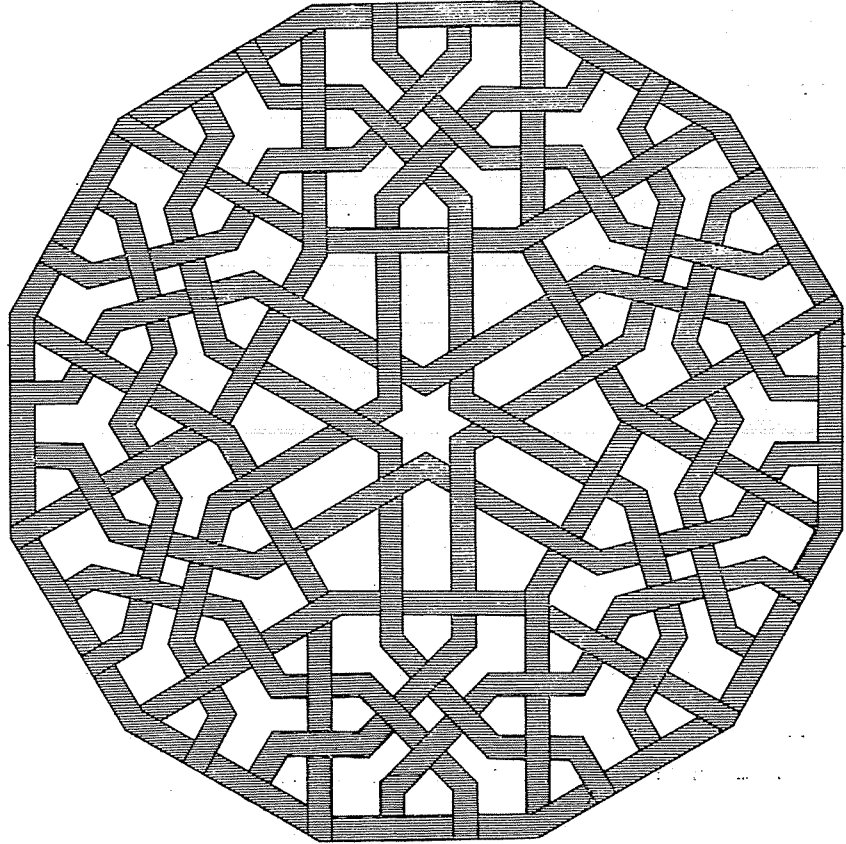
Resim 14. Tuğladan kesme beşgenlerin meydana getirdiği geometrik süsleme.

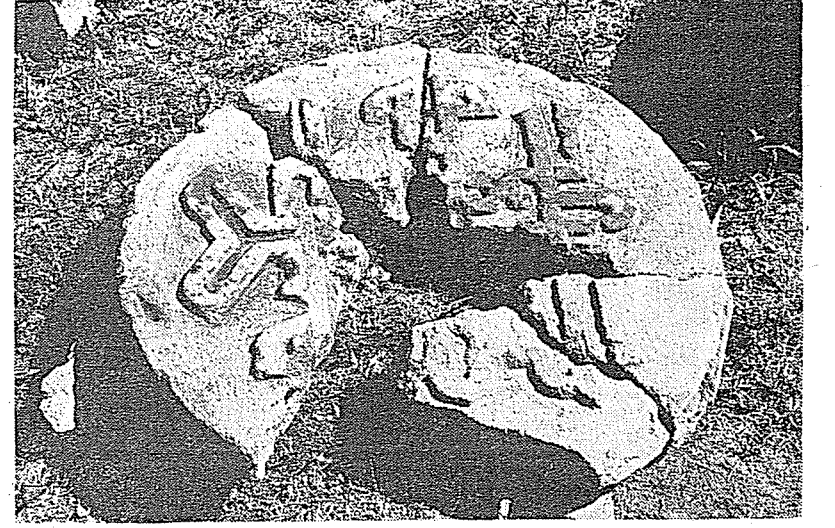
Desen E: Resim 14 deki tuğla süslemenin tamamlanmış şekli.

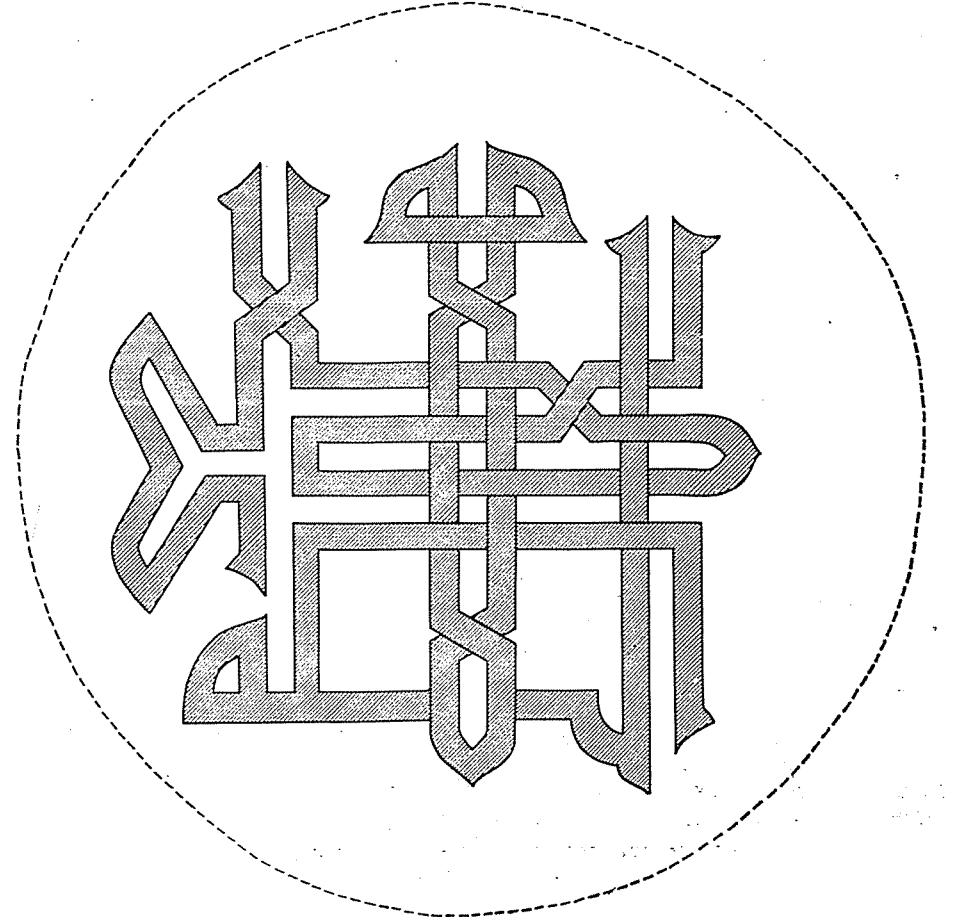
Resim 15. Altigen yıldız etrafında geometrik dekorlu daire madalyonun parçası.

Desen F: Resim 15 deki madalyonun tamamlanmış şekli.

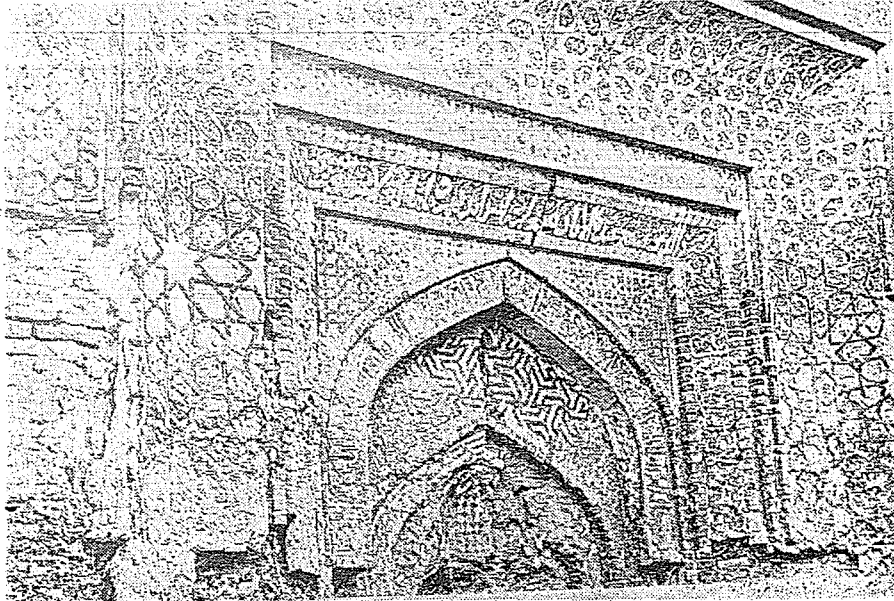
Resim 16. Kûfi yazı dekorlu tuğla madalyon.

Desen G: Kûfi yazılı madalyonun tamamlanmış şekli.

Resim 17. Mihrap üstü kitabe kuşağından parçalar.

Resim 17a. Mihrabın 1910 yıllarındaki durumu.
(Bachmann'dan)

Resim 18. Mihrap bölümünden çiçekli sülüs kitabe parçası.